

Zwingli in zijn *De peccato originali declaratio* [Verklaring over de aangeboren zonde], precies als een Jood, maar sprekend als christen.

Ik wil niet naïef eindigen. Of het volk ertoe geroepen is voor God in de wereld in te staan, en dit zelfs – met de woorden van Bonhoeffer – ‘voor God, zonder God’,³³ dat is één ding. Iets heel anders is het, wanneer iemand uit het volk van God mij als goj tegemoet treedt, iemand in wie mij vanuit een eeuwige correlatie Hij, die God zelf is, aanspreekt. Tegenover dit gebeuren ben ik nooit vrij. Ik kan dat niet zelf bedenken, ik kan het niet bewerkstelligen, ik kan het alleen maar laten gebeuren en over mij laten komen: dat in Israël en vanuit Israël iemand mij als woord van God tegemoetkomt. De waarheid van de onvrije wil is verbonden met dit gebeuren – en met geen ander. Dat wil zeggen: *de onvrije wil is de waarheid van de gojiem*. Waarheid in Israël zou zij alleen dan kunnen zijn, wanneer Israël zou overkomen wat het tot nu toe niet zo overkomen is als ons, niet-Joodse christenen.

De uitbarsting van de onvrije wil zou echter de waarheid van de Joodse vrijheid nooit uit kunnen wissen, alleen maar bevestigen. Daarover nog een laatste opmerking die ik alleen maar met de geboden schroom en in schaamte maken kan. ‘Alles is in Gods hand en de vrijheid is gegeven’ is oorspronkelijk een *martelaarswoord* en dat is het tot op heden gebleven. Het ontbeert iedere ‘poëzie van de menselijke vrijheid’. De vrijheid van Israël moest altijd weer worden bewaarheid en werd ook bewaarheid in het *ziddoek ha-din*, dat wil zeggen: in de rechtvaardiging van het recht van God, en in het *kiddusch ha-sjem*: de heiliging van de Godsnaam door lijden en dood. Dit volk liet zich in zijn vrijheid altijd weer door God in de dood voeren. Daarvoor verstomt de kritiek van de *rabies theologorum* [razernij der theologen].³⁴

33. D. Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*. Neuausgabe, München 1970, 394 (16.7.1944).

34. [Noot van de redactie: Marquardt zinspeelt hier op een woord van Melanchton, dat na zijn dood tussen zijn papieren werd gevonden. Het opschrift ervan luidt: ‘Redenen waarom je niet al te bang hoeft te zijn voor de dood’, waaronder dan positieve en de negatieve stonden opgesomd. Een van de positieve redenen luidde als volgt: ‘Je zult bevrijd worden van de razernij der theologen’.]

Jezus de Farizeeër

Jezus gebiedt: schoolgaan bij de Farizeeërs

De Jeruzalemse nieuwtestamenticus David Flusser schrijft: ‘Terwijl wij bij de andere synoptische evangeliën, in het bijzonder bij Markus, alleen maar van een spanning ten opzichte van de Joden kunnen spreken, vinden wij in Mattheüs echte anti-Joodse passages.’ Hij spreekt hier enkel van afzonderlijke passages maar stelt bovendien vast: ‘Tegelijkertijd is Mattheüs in veel gevallen het enige evangelie dat oude, oorspronkelijke stof bevat, die in de andere twee evangeliën niet voorkomt, en alleen bij Mattheüs zijn enige perikopen in hun oorspronkelijke, Joodse versie bewaard gebleven.’ Dat betekent voor ons natuurlijk een behoorlijk probleem. Wat dit historisch en dan ook theologisch zou betekenen, kan ons hier echter niet interesseren. Want wij hebben het niet over het hele Mattheüs-evangelie maar beperken ons tot het 23^e hoofdstuk.

Daarover verklaarde de christelijke nieuwtestamenticus Werner G. Kümmel: ‘De zeven wee-roepen tegen schriftgeleerden en Farizeeërs in het 23^e hoofdstuk van het Mattheüs-evangelie behoren tot de scherpste polemische teksten van het Nieuwe Testament tegen het Jodendom.’ En dat lijkt ook zo te zijn. Het hoofdstuk staat reeds in de context van het lijdensverhaal. Aan het slot horen wij, hoe Jezus klaagt over een Jeruzalem dat zijn profeten doodt en stenigt en zich niet tot omkeer laat roepen en bewegen (Matt.23:37). Hij kondigt daarom de op handen zijnde verwoesting van de tempel aan (Matt.23:38). Maar vooral zijn eigen verdwijnen uit deze hele Joodse wereld, dat wil zeggen zijn spoedige dood: ‘Gij zult mij van nu aan niet meer zien ...’ (Matt.23:39). Dit slot heeft Mattheüs verbonden met het kernstuk van de zeven wee-roepen tegen ‘schriftgeleerden en Farizeeërs’, die hij zesmaal stereotype ook als ‘huichelaars’ betitelt (Matt.23:13,15,23,25,27, 29). Dat wekt onvermijdelijk de indruk dat de Farizeeërs en schriftgeleerden de voornaamste tegenstanders van Jezus waren en dus ook degenen die de schuld droegen aan Jezus’ dood. Zo staat het al tweeduizend jaar lang in het bewustzijn van ons theologen, predikers en het kerkvolk gegrift. Zo nemen nog vandaag veel te veel christenen het voor klinkende munt

aan. Daar komt de spreekwoordelijk slechte naam van de Farizeeërs vandaan, die niet in de laatste plaats ook in onze religieus domgemaakte media nog steeds verbreid wordt. 'Farizeeër' is eigenlijk alleen nog bekend als scheldwoord voor alles, wat men ofwel als arrogant ofwel als huichelachtig en onwaarachtig wil diskwalificeren. Dit spraakgebruik is echter het product van een oeroud christelijk anti-judaïsme. Men zegt 'Farizeeër' en bedoelt daarmee tegelijk een vertegenwoordiger van het hele Joodse volk. Ik moet het hier laten bij een verwijzing en wil dit gangbare beeld niet uitvoerig gaan corrigeren.

Maar op twee zaken wil ik toch de aandacht vestigen: uitgerekend in het lijdensverhaal spelen de Farizeeërs helemaal geen rol, zij worden niet eens genoemd. Daar zijn als tegenspelers van Jezus alleen de 'hogepriesters en oudsten' in zijn geschiedenis van lijden en dood verwickeld en dat was een zowel politiek als ook religieus volledig andere stroming of groepering in het toenmalige Joodse volk. Maar één keer – en wel na Jezus' dood – vertelt Mattheüs dat de hogepriesters en 'de Farizeeërs' gemeenschappelijk naar de Romeinse machthebber Pilatus zijn toegegaan om te zorgen voor een militaire bewaking bij Jezus' graf (Matt.27:62) – een verhaal waarvan de andere evangelisten overigens niets weten. Hoe dan ook: enkel en pas na de dood van Jezus duiken er in het lijdensverhaal van Mattheüs Farizeeërs op, zodat zelfs deze evangelist niet beweerd heeft dat zij bij de dood van Jezus betrokken waren.

Blijft dus over dat er tussen Jezus en de Farizeeërs een religieuze in plaats van een politieke tegenstelling bestond? Zo ziet de christelijke, protestantse theologie dat tot op vandaag. De verhouding tot de wet – of beter: tot de thora van Mozes – wordt tot op heden als een fundamentele tegenstelling tussen Joden en christenen gezien. De discussie over de vraag, of Jezus de Messias was of dat God trinitarisch of enkel unitarisch-monotheïstisch moet worden beschouwd, mag dan nog open zijn, zeker voor protestantse theologen houdt bij de vraag naar een levens- of heilsbetekenis van de thora iedere bereidheid tot gesprek op, laat staan de bereidheid om te leren. Christus, heet het dan, is eens en voor altijd het 'einde van de wet' (Rom.10:4). Voor de vrijheid van een christenmens voldoen geest, gezindheid en daden van liefde. Bevelen, aanwijzingen, geboden zouden de vrije blik van de liefde alleen maar begrenzen, de bewegelijkheid van ons liefhebben alleen maar remmen, te meer als de geboden zo tot in het kleinste, afzonderlijke detail gaan – bijvoorbeeld tot en met munt, dille en komijn (Matt.23:23). Dat is het geval in de zogenaamde mondelinge thora, die juist voor de groep van de Farizeeërs bindender was dan heel de bijbelse schriftelijke thora, waartoe een andere

groep, de Sadduceeën, zich toentertijd juist beperkte. En tot hun aanhangers rekenden zich de 'hogepriesters en oudsten'.

Dit christelijke nee tegen de wet was en is zo sterk dat het begin van ons 23^e hoofdstuk bewust of onbewust uit het bewustzijn van de christenen verdrongen is. Het woord van Jezus namelijk: 'De schriftgeleerden en de Farizeeën hebben zich gezet op de stoel van Mozes. Alles dan, wat zij u zeggen, doet dat en onderhoudt dat' (Matt.23:2,3a). Volgens vers een zegt Jezus dat tegen twee groepen van zijn toehoorders. De ene is de Joodse 'schare', voor wie dat geen probleem zal zijn geweest. Hij zegt het echter ook 'tot zijn discipelen' (Matt.23:1). Hij gaat er dus van uit dat samen met de schare ook zijn eigen aanhangers zich onderwerpen aan de leer en de regels van de Farizeeërs. Hadden wij dit stuk van de Jezus-traditie niet zo totaal als dat het geval was, verdrongen, dan hadden wij hier een enorme bijdrage tot een vernieuwing van de Joods-christelijke verhouding gehad: potentiële christenen worden samen met de Joodse schare naar het Joodse onderricht gestuurd. En Jezus zelf – anders altijd als een splijtzwam tussen christenen en Joden beschouwd – wilde het zo. Zijn vriendinnen en vrienden in de leer bij de mondelinge thora, dus samen met Joden aan de talmoedstudie!

Dit begin van ons hoofdstuk laat zich maar moeilijk rijmen met het slot ervan: hier de leerlingen van Jezus in de school van de Farizeeërs – en daar de Farizeeërs als schuldig aan de moord op Jezus. En dat allebei in één hoofdstuk, met daartussen in geklemd de zeven wee-roepen tegen Farizeeërs en schriftgeleerden. Daar stuiten wij op de maar moeilijk te begrijpen innerlijke tegenstrijdigheid van de Mattheüevangelist, die David Flusser voor het geheel van het eerste evangelie vaststelde. Is dat op één noemer te brengen?

Laten wij eens proberen er tenminste een begin mee te maken. Ermee klaarkomen zal ons sowieso niet lukken.

Een Farizeeër van het handelen tegen Farizeeërs van het leren

De spanning is al meteen aan het begin duidelijk voelbaar. Jezus zegt: 'alles', wat de Farizeeërs en schriftgeleerden vanaf de stoel van Mozes tot jullie zeggen, 'doet dat en onderhoudt dat'. Maar dan gaat hij onmiddellijk verder: 'Maar doet niet naar hun werken, want zij zeggen het wel, maar doen het niet' (Matt.23:3b).

Daar stuiten wij op een oude strijd, die de Farizeeërs zelf in hun gesprekken onder elkaar altijd weer uitgevochten hebben: wat is belang-

rijker, het bestuderen en bediscussiëren van de thora – dus dat wat in het Jodendom *talmoed tora* wordt genoemd: 'thora leren' – of het doen van wat daarin geboden is?

Ik denk: het een hoeft het ander niet uit te sluiten. Maar de religieuze nauwgezetheid van de Farizeeërs was met een zowel-als-ook niet gemakkelijk tevreden te stellen. Wij weten allemaal: wie zowel-als-ook kan zeggen, die landt, als het om het doen gaat, al gauw bij een noch-noch.

Daarom kan bijvoorbeeld rabbi Chalafta uit Kfar-Chananja zeggen: 'Als er tien (of ook slechts vijf of maar drie) bijeen zitten en zich met de thora bezighouden, dan woont de *sjechina*, de tegenwoordigheid van God, onder hen' (m.Avot 3:6). Dat betekent dat God zelf tegenwoordig is bij het *talmoed tora*. Thora leren is dus het hoogste: vervulling, want verder dan de tegenwoordigheid van God kan niemand komen. In het bekende woord van Jezus: 'Waar twee of drie vergaderd zijn in mijn naam, daar ben ik in hun midden' (Matt.18:20), is deze thora-ervaring overgebracht op een Jezus-ervaring van christenen: wat Joden door de thora beleven, beleven christenen in de heimelijke tegenwoordigheid van de opgewekte Jezus. Gods tegenwoordigheid maakt het thora-leren voor Joden tot een hoogste doel dat zijn zin in zichzelf heeft, zoals de naam van Jezus het samenkomen van de christenen tot het hoogste doel maakt, dat zijn zin in zichzelf heeft. Deze christelijke ervaring is dus Farizees gedacht.

Maar daarnaast bestaan er nog heel andere overtuigingen onder de Farizeeërs. Rabbi Sjimeon, zoon van rabbi Gamaliël leerde: 'Niet het bespreken van de thora (niet de *midrasj*) is de hoofdzaak, maar *ha-maäseh*, de handeling, en wie veel woorden (*debarim*) gebruikt, brengt zonde teweeg' (m.Avot 1:14). Dus: niet het eeuwige discussiëren over de thora telt, maar het doen, daar komt het op aan. – Of rabbi Eleasar ben Azarja: hij stelt beide modellen ter discussie: 'Waarmee kunnen wij iemand vergelijken, wiens wijsheid meer betekent dan zijn daden? Met een boom, die veel takken en weinig wortels heeft. Er steekt een wind op, ontwortelt hem en werpt hem omver ... Waarmee echter kunnen wij iemand vergelijken, wiens daden meer betekenen dan zijn wijsheid? Met een boom, die weinig takken en veel wortels heeft. En zelfs als alle winden van de wereld opsteken en op hem aanstormen, krijgen zij hem niet van zijn plaats' (m.Avot 3:17). Dat wil zeggen: het doen maakt standvastig en bestendig, enkel aangeleerd weten daarentegen, dat niet geleefd wordt, kan gemakkelijk ontwortelen, het vindt geen vaste grond. Daarmee vergelijken wij onmiddellijk de Bergrede van Jezus

(Matt.7:24-27), de gelijkenis van het huis op de rots, dat tegen storm en regen standhoudt, en van het huis op zand gebouwd, dat door de stormen al gauw omver wordt gewaaid. Jezus vertelt deze gelijkenis met dezelfde pointe als rabbi Eleasar de zijne: 'Een ieder nu, die deze mijn woorden hoort en ze doet, zal gelijken op een verstandig man, die zijn huis bouwde op de rots. En een ieder, die deze mijn woorden hoort en ze niet doet, zal gelijken op een dwaas man, die zijn huis bouwde op het zand.'

Dat alles betekent, dat als Jezus zegt: 'Doet niet naar hun werken, want zij zeggen het wel, maar doen het niet', hij zich niet tegen de Farizeeërs als groep richt maar dat hij hier spreekt als een Farizeeër à la rabbi Simeon of rabbi Eleasar ben Azarja tegen andere Farizeeërs à la rabbi Chalafta.

Dit is echter voor het verstaan van het hele 23e hoofdstuk van belang. Al uit het eerste, wat Jezus zegt, leren wij: hij spreekt niet als christen tegen de Farizeeërs en tegen de Joden in het algemeen, veeleer spreekt hij als Farizeeër van de ene richting en school tegen Farizeeërs van een andere richting en school. Hij spreekt als een Farizeeër van het handelen tegen een Farizeeër van het leren en wil dat zijn leerlingen eveneens mensen van de daad worden.

Natuurlijk speelt hij daarmee niet – zoals de Duitse Christenen in de nazi-tijd dat gedaan hebben – een 'christendom van de daad' uit tegen een 'dogmatisch' theologisch christendom. Zo ligt dat bij de Farizeeërs ook niet. Rabbi Jischmaël leerde: 'Wanneer iemand *lernt* om anderen te leren, hem laat men (= God!) ook slagen, zelf te *lernen* en anderen te leren.' Dat is de ene positie. God heeft überhaupt niets tegen het *talmoed tora*, het thora *Lernen*. Integendeel, Hij is er persoonlijk bij aanwezig, laat het slagen. Maar nu zegt rabbi Jischmaël verder: 'Wanneer iemand *lernt* om daarnaar te handelen, hem laat men (= God!) slagen, zelf te *lernen* en anderen te leren, te observeren (dat wil zeggen wat *gelernt* is ook vast te houden) en daarnaar te handelen.' Het doel, het handelen, impliceert dus het *Lernen*, kan tegen *Lernen* niet worden uitgespeeld. Zo zal ook Jezus het hebben bedoeld: *Lernt* bij de Farizeeërs, prent jullie in wat zij jullie leren, maar doe dan ook de wet die jullie geleerd hebt, laat het niet bij het *Lernen*, zoals dat in de school van rabbi Chalafta misschien het geval was, waar te mogen leren als plicht tegenover God al voldoende was.

Farizeeër onder de Farizeeërs

De Farizeeërs vormden dus geenszins een eenheid. Zij bestonden uit zeer verschillende groepen, die elkaar heftig wantrouwden en tot op het bot bestreden. Dat krijgen wij meteen te zien in wat Jezus vervolgens zegt (Matt.23:4): 'Zij binden zware lasten bijeen en leggen die op de schouders der mensen, maar zelf willen zij ze met hun vinger niet verroeren.' Dat klinkt in onze oren natuurlijk als een scherp verwijt van Jezus aan de Farizeeërs. Hij bestrijdt leraren die mensen met Gods geboden alleen maar belasten. Daartegen protesteert Jezus in naam van de vrijheid van elke wet die een last oplegt. En wij denken direct aan Mattheüs 11:29: 'Neemt mijn juk op u en leert van *mij* (wij associëren onmiddellijk: en niet van de Farizeeërs en schriftgeleerden) ... Want mijn juk is zacht en mijn last is licht.' Wat Jezus zegt, wanneer hij de lichte 'last' leert, klinkt ons als concurrentie voor de zware 'last', die de Farizeeërs de mensen opleggen. Dus: Jezus wil het de mensen gemakkelijk maken, de Farizeeërs maken het de Joden moeilijk.

Maar wanneer wij zo interpreteren, dan horen wij niet meer dat ook Jezus zijn leer een 'juk' noemt. Wie een beetje thuis is in het rabbijnse Jodendom weet dan meteen: het woord 'juk' is een van de twee bindingen van het Joodse volk met God.

1. Het 'juk van het hemelrijk'. Dat nam het volk op zich toen het zich bereid verklaarde zich door God te laten bevrijden uit het slavenhuis Egypte. Dat was hem niet licht gevallen. Niet iedereen die bevrijd wordt, vindt dat meteen goed. Wij Duitsers doen daarover tot op de dag van vandaag moeilijk. En van Israël weten wij, hoe snel het op grond van de slechte ervaringen in de woestijn in plaats van voorwaarts te gaan in de vrijheid begon terug te verlangen naar de vleespotten van Egypte – zelfs tegen de prijs van de vrijheid. Maar toen in dat eerste ogenblik bij de Schelfzee hebben zij in hun bevrijding toegestemd, verbonden zij zich met hun God en namen het 'juk' van Zijn heerschappij op zich. Een 'juk' noemden zij het omdat zij hadden leren begrijpen en aanvaarden: de vrijheid Gods is weliswaar het einde van de slavernij en de vreemde overheersing maar zij heeft toch ook haar verplichtingen: 'Forderungen der Freiheit' (Gollwitzer). Dit juk is zacht en licht en voert naar het land van de 'rust', vrij van alle onderdrukking (vgl. Matt.11:29). Wanneer Jezus zijn leer een zacht en licht 'juk' noemt, dan in de zin van dit eerste 'juk van het hemelrijk': *ol-makoet ha-sjamajim*.

2. Daarnaast kennen de rabbijnse leraren een tweede juk: *ol-tora*, het 'juk van de thora', van de geboden (vgl. m.Avot 3:5). Dat juk heeft Israël bij

de berg Sinäi uit de hand van Mozes ontvangen en op zich genomen. Ons Protestanten lijken deze twee Joodse 'jukken' een dubbele belasting. Maar Joden beleven dat heel anders. Ook het 'juk van de thora' ervaren zij niet als terneerdrakkend en zwaar, omdat zij immers tevoren, voordat zij bij de Sinäi kwamen, al het juk van het hemelrijk op zich genomen hadden. Als vrije, uiterlijk en innerlijk al bevrijde mensen traden zij onder de wet en in vrijheid konden en wilden zij de thora doen. In onze kritiek op het Jodendom hebben wij christenen deze vrijheid van de wet nog nooit goed begrepen. Zij reikt voor Joden tot in de afzonderlijke letters van de wet. Waar wij de apostel Paulus horen zeggen: 'De letter doodt' (2Kor.3:6), daar hoorde en las bijvoorbeeld rabbi Jehosjoea ben Levi iets heel anders. Wanneer in het Sinäi-verhaal verteld wordt: 'De tafelen (met de wet, die Mozes vanaf de berg naar beneden gebracht had) waren het werk Gods en het schrift was het schrift Gods, op de tafelen gegrift' (Ex.32:16), onuitwisbaar, voor eeuwig verplichtend 'gegrift', leert rabbi Jehosjoea: 'Lees niet *charoet* = gegrift maar lees *cheroet* = vrijheid, want vrij is wie zich met de leer van de wet bezighoudt', letterlijk: wie *talmoed tora* bedrijft (m.Avot 3:2). Anders gezegd: van de letter van de wet gaat geen dwang uit maar nog een keer vrijheid. Een dubbel juk dus: dubbele vrijheid. Vrijheid bij de bevrijding uit Egypte en onder het 'juk van het hemelrijk', en nog een keer vrijheid: bij de Sinäi, onder het 'juk van de thora' en voortvloeiend uit haar letter.

Dus moeten wij wat Jezus in Mattheüs 23:4 zegt, toch anders horen dan tot nu toe. Hij plaatst niet een nieuwe, gans andere vrijheid van een christenmens tegenover de last van de Joodse wetgeleerde maar hij herinnert hen, die onder een 'juk van de geboden' en zijn last gebukt gaan, aan het lichte 'juk van het hemelrijk'. Om dat te betuigen is hij gekomen: 'De tijd is vervuld, het Koninkrijk Gods is nabij gekomen' (Mark.1:15). Het is het juk van de vrijheid.

Toch moeten wij nu nog een stap dichterbij wat Jezus zegt komen. Want het is Joodse traditie die in de zo antifarizeese klinkende woorden van Jezus te beluisteren valt. Zowel in de oudere Jeruzalemse talmoed als in de wat latere Babylonische kennen wij lijsten waarin steeds zeven verschillende typen Farizeeërs worden opgesomd. In beide bronnen worden vijf daarvan scherp kritisch getekend, slechts twee typen worden vriendelijk en welwillend geschilderd. In de Jeruzalemse talmoed wordt onmiddellijk op de eerste plaats een zogenaamde schouder-Farizeeër genoemd (j.Berachot 9:14b). Van hem wordt gezegd dat het gebod voor

hem een last is. Maar David Flusser herkent in hem precies degene die Jezus in ons stuk op het oog heeft: de 'schouder-Farizeeër' bindt zware lasten bijeen en legt ze op de schouders van de mensen maar zelf steekt hij geen vinger uit om de geboden te vervullen. Andere Farizeeërs worden gekapitteld als overijverige 'naoogst-Farizeeërs', die altijd nog een gebod meer menen te moeten doen om toch maar alle 613 geboden die de mondelinge thora telt, te kunnen vervullen. Andere varianten zijn de berekenende 'vereffening-Farizeeër', die goede daden met boze daden verrekent; de verre van deemoedige 'schuld-Farizeeër', die van de mensen weten wil of zij bij hem ook maar één zonde kunnen aantonen, die hij kon hebben gedaan; de opschepperige 'spaarzaamheid-Farizeeër', die pocht dat hij zichzelf niets gunt om maar goede werken te kunnen doen. In de Babylonische talmoed (b.Sota 22b) vinden wij nog de 'sjechenietische Farizeeër', die net als Sichem is: die liet zich besnijden om in Jakobs stam te worden opgenomen, dus helemaal niet uit religieuze motieven (Gen.34:14ev.); de 'slaande Farizeeër', die zijn voeten tegen elkaar slaat en zo opvallend trippelend in zijn woonplaats rondloopt; de 'bloed-Farizeeër', die de wand met bloed besmeurt, misschien omdat hij – zoals Rasji dacht – zijn hoofd stoot alleen omdat een vrouw de kamer binnenkomt en hij denkt dat hij zijn ogen dicht moet doen en haar niet mag aankijken. En zo zijn er nog de nodige kwalijke farizeeërtypen te noemen.

De paar goede farizeeërtypen komen in beide talmoeds op gelijke wijze voor: de 'liefde-Farizeeër', die alleen uit liefde voor God de geboden vervult – zonder bijgedachte aan maatschappelijk aanzien of beloning van God. En de gewetensvolle 'godvrezende Farizeeër' – ook hij zonder bijbedoelingen. Maar in de Jeruzalemse talmoed wordt gezegd: 'Een Farizeeër die net als Abraham uit liefde (de geboden Gods vervult). Geen van allen is zo geliefd (bij God) als de Farizeeër, die net als Abraham uit liefde (de geboden Gods vervult)' (j.Berachot 14b).

Wij leren uit dit alles: Farizeeërs zelf onderscheiden Farizeeërs van Farizeeërs. Zij zelf kunnen uiterst geringschattend over elkaar spreken en elkaar scherp kritiseren. En de 'schouder-Farizeeër', tegen wie Jezus zich in Mattheüs 23:4 keert, staat bij de door de Farizeeërs afgewezen Farizeeërs op de eerste plaats – terwijl de voorrang van de liefde in de 'leer' van Jezus geen stellingname van een christelijke liefdesreligie tegen een Joodse wetsreligie en 'Farizeïsme' is, maar de stellingname van een liefde-Farizeeër, die God liefheeft boven alles, tegen andere typen Farizeeërs. Wij hebben hier dus niet van doen met een christelijk-Joodse tegenstelling maar met een intern Farizeese kwestie. Jezus

spreekt niet van buiten af tegen het wettisch Jodendom maar van binnenuit: als Farizeeër.

Hetzelfde kunnen wij ook van het volgende verwijt zeggen: tegen de openlijke eerezucht van Farizeeërs, tegen de uiterlijkheid van hun vroomheid.

Al de kwalijke typen Farizeeërs worden in de talmoed om twee redenen aangevallen. De eerste is: zij laten zich leiden door een motief van buiten, zij letten alleen maar op de reacties van de mensen. De tweede: zij doen Gods geboden niet omwille van die geboden zelf maar zij verbinden daarmee de een of andere bijbedoeling. Het is deze kritische instelling tegenover het je laten leiden door een extern motief, die rabbi Abajje tot de volgende leer in de naam van Rab brengt: 'Vermeldt niet speciaal de Farizeeër uit liefde en de Farizeeër uit vrees (dus de goede Farizeeërs) want rabbi Jehoeda zei in de naam van Rab dat de mens (dus ieder mens) altijd met de thora en de goede werken bezig moet zijn', dat wil zeggen thora *leren* en doen is voor de Joden zo iets vanzelfsprekends dat het niet het eervol vermelden waard is. En rabbi Nachman ben Jizchak leerde: 'Wat verborgen is, is verborgen, wat open is, is open. Het grote oordeel echter zal vergelding doen aan hen, die zich in kaftans hullen' (b.Sota 22b). Dat wil zeggen: onderscheidt wat in de openbaarheid hoort en wat niet. Je bezighouden met de thora hoort daar niet toe – en al helemaal niet als gehoorzaamheid aan de thora met betrekking tot vrome kleding, met gebedsriemen, *tefilim* en kwasten, *zizit* of kaftans geëtaleerd wordt. Jezus bevindt zich met zijn kritiek op een religieuze praxis die zich laat leiden door een uiterlijk motief, zoals we zagen, in het beste rabbijnse gezelschap. Niet met een 'christelijke' maar met een *Joodse* kritiek valt hij het gedrag van een bepaalde groep Farizeeërs aan, die onder de kritiek van andere groepen Farizeeërs staan.

Misschien ten overvloede citeer ik nog andere bronnen. Rabbi Zaddok zei: 'Maak haar (de thora) niet tot een kroon om daarmee te pralen en ook niet tot een hak om daarmee (naar loon, laat staan naar rijkdommen) te graven.' Evenzo zei Hillel (een directe generatiegenoot van Jezus): 'Wie zich van de kroon bedient, vergaat. Gij leert dus dat, wie uit de woorden van de thora voordeel wil halen, zijn leven uit de wereld neemt (dat wil zeggen in plaats van uit Gods woord, zodat hij vervolgens ook met de wereld ten onder gaat)' (m.Avot 4:5b).

En nog veel radicaler, zo antifarizees radicaal als wij het bij Mattheüs niet eens tegenkomen, zegt rabbi Sjamaia: 'Heb de arbeid lief (dat wil zeggen de eigenhandig verrichte arbeid) en haat het bekleden van een

waardigheid' – en de Aramese versie is nog duidelijker: haat *et ha-rabnoet*, het 'rabbijnendom' (m.Avot 1:10) – dat leert een rabbi! In deze wereld van intern farizeese, intern rabbijnse polemieken hoort de Jezus van Mattheüs 23.

Om hier meteen bij aan te sluiten. Mattheüs 23:8: 'Gij zult u niet rabbi laten noemen, want een is uw Meester en gij zijt allen broeders.'

Haat *et ha-rabnoet*, het rabbijnendom? Ach nee, over haat heeft Jezus het niet. Maar hij leert precies dezelfde distantie van een rabbi tegenover het rabbijnendom als vóór hem deze rabbi Sjamaia het gedaan heeft en zoals ik als protestantse dominee dat bijvoorbeeld ook doe tegenover het christelijke domineesgedoe.

Maar een is jullie meester, maar een jullie *abba*, vader, maar een jullie leraar – jullie echter zijn allen *chaberiem*, broeders, kameraden, leerlingen. En opnieuw denken wij: dat is goed christelijk, een gemeenschap en een leerhuis zonder hiërarchie. Niemand moet een bovenmeester willen worden. Ja, het is goed christelijk (als het dat ook maar eens echt was!). Maar het is goed christelijk omdat het allereerst goed Joods is.

Rabbi Jischmaël leerde: 'Oordeel niet alléén want alleen Hij, de Enige, is bij machte alléén te oordelen.' Hij, de Enige, zegt rabbi Jischmaël. Jezus zegt: 'Jullie vader, die in de hemelen is.' En rabbi Jischmaël gaat verder: 'Dring ook (niemand) jouw mening op want zij (die met jou discussiëren), zij mogen dat, jij echter niet' (m.Avot 4:10). Dat geen bisschop, geen paus, geen theoloog (hoe prominent ook) laatste instantie voor de juiste uitleg van de thora is, dat spreekt voor het rabbijnse en farizeese Jodendom vanzelf. Het zijn de christenen, die – zoals wij hier horen: eenduidig tegen de wil van Jezus – een in laatste instantie beslissend leergezag hebben ontwikkeld. De Joden niet. Niemand kan bij hen alleen oordelen. Met het gevolg dat, menselijk gezien, de vraag naar de laatste waarheid open blijft. God alleen, de Enige, de vader, die in de hemelen is, kan en zal die beantwoorden. En wij mensen, als wij onder elkaar over de waarheid discussiëren, dienen met onze opvatting daarvan terughoudend te zijn, deze aan niemand op te dringen, de ander in het gesprek de voorrang te laten, zegt rabbi Jischmaël – en Jezus van Nazareth zegt het precies zo.

Dat is een uiting van wijsheid: 'Al wie zichzelf zal verhogen, zal vernederd worden en al wie zichzelf zal vernederen, zal verhoogd worden' (Matt.23:12). Dat wil in ons verband zeggen: wie zich al te voorbarig in de discussie naar voren dringt, zal al gauw zijn argumenten aan flarden zien gaan; wie zich echter in de discussie op de achtergrond houdt, die kan het gebeuren dat hij merkt hoe zijn opvatting langzaam doordringt

– zijn *daät*, zijn kennis van zaken, zijn weten. Is dat een speciale deemoedigheid van Jezus? Verre van dat! Hillel, die met Jezus zeer verwant was, zei: 'Mijn vernedering is mijn verhoging en mijn verhoging is mijn vernedering' (Lev. Rabba 1). En rabbi Levitas uit Jamnia leerde: 'Wees bovenal deemoedig' – bovenal: *meod meod*, zeer zeer – '... want wat de mens wacht is gewin' (in het graf namelijk) (m.Avot 4:4). Het is dus niets met die bijzondere, spreekwoordelijke 'christelijke deemoed'. Alvorens zij christelijk is, is zij Joods!

Wee, jullie schriftgeleerden en Farizeeërs – zeggen Farizeeërs

Maar nu de wee-roepen, zeven in totaal. – David Flusser zegt daarover: de zeven wee-roepen tegen de Farizeeërs bij Mattheüs komen overeen met het zevental dat voorkomt in de lijsten Farizeeërtypen in de beide talmoeds. Kan zijn.

Eerst iets over de 'huichelaars'. In de Babylonische talmoed is er het tractaat Sota, over de verdenking van echtbreuk. Daar vinden wij de volgende *haggada* (meteen in aansluiting aan de Babylonische lijst van de zeven Farizeeërtypen): 'Koning Jannai (waarschijnlijk Alexander Jannai, 103-76 v.C.) sprak (kort voor hij stierf) tot zijn vrouw (in wier handen hij zijn regeringszaken legde): vrees noch de Farizeeërs noch de niet-Farizeeërs maar de huichelaars, die zich als Farizeeërs voordoen. Zij begaan handelingen als die van Zimri (die een Midianitische, een buitenlandse te trouwen genomen had: tegen het strikte verbod een buitenlandse te trouwen sedert de tijd van Ezra) en verlangen beloning als Pinehas (die als zoon van een priester in Gods plaats Zimri bestraft had en aan wie God daarvoor een bijzonder heilsverbond beloofde, Num.25: 6-15)' (b.Sota 22b).

Waarom zou de vrouw van koning Jannai bang zijn voor Farizeeërs? Daarover vertelt de Joodse historicus Josephus, tijdgenoot van Jezus, in zijn boek over de Joodse Oorlog (I 5: 2-3): de groepering van de Farizeeërs had ten tijde van Alexander Jannai grote invloed op het volk en had aangezet tot een zesjarige oorlog tegen de Hellenistische tirannie, dat wil zeggen tegen de assimilatiepolitiek van de Hasmoneeërregering ten aanzien van de Seleucidisch-Syrische heersers, die de heidense wereldcultuur van het hellenisme ook bij het Joodse volk wilden doorzetten. In deze burgeroorlog waren 50.000 Joden omgekomen en de koning gaf nu zijn vrouw Salomé Alexander de raad vrede te sluiten met de opstandige Farizeeërs. Dat deed zij ook, met het gevolg dat de

groepering van de Farizeeërs nu pas echt invloed kreeg, niet alleen op het volk maar ook op de regering. Helaas hebben zij vervolgens deze machtspositie gebruikt om wraak te nemen op hun politieke tegenstanders.

Precies daarop zinspeelt Jezus in ons hoofdstuk (Matt.23:29-31): 'Wee u, schriftgeleerden en Farizeeërs, gij huichelaars, want gij bouwt de grafsteden der profeten en verfraait de gedenktekenen der rechtvaardigen, en gij zegt: Indien wij geleefd hadden in de dagen onzer vaders (dus in de dagen van Jannai en zijn vrouw) zouden wij met hen geen gemeene zaak gemaakt hebben ten opzichte van het bloed der profeten. Gij getuigt dus van uzelf, dat gij zonen zijt van de moordenaars der profeten.'

Farizeese groeperingen hebben dus niet alleen een oorlogs- maar ook een gewelddadig verleden. Al zegt Jezus hier tegelijkertijd dat latere Farizeeërgeneraties zich daarvan uitdrukkelijk gedistantieerd hebben: hadden wij toen geleefd, wij zouden met hen geen gemeene zaak hebben gemaakt. Met een verwijzing naar een andere gewelddaad – de moord op een zekere Zacharia ben Berechiah op de traptreden tussen tempel en altaar – accepteert de Jezus van Mattheüs (Matt.23:35) deze distantiëring niet en gebruikt tegen hen een oud argument uit de farizeeëse Farizeeërkritiek: dit volk heeft altijd al de Godsmannen en de profeten die tot hen gezonden werden, vermoord. Pesikta Rabbati (129a), een rabbijnse midrasj, legt uitdrukkelijk vast: 'Jeremia sprak tot God: ik kan niet tegen hen profeteren. Hebben zij niet elke profeet die is opgestaan, proberen te doden?' En inderdaad, zulke dingen worden in de schriftelijke thora, de bijbel, ook meer dan eens verteld en als aanklacht vastgelegd: 'De Israëlieten hebben uw verbond verlaten, uw altaren omvergehaald en uw profeten met het zwaard gedood' (1Kon.19:10). Zo ook op andere plaatsen (1Kon.18:4; Jer.26:20 bijvoorbeeld). De aanklacht: zij zijn de moordenaars van profeten, stamt dus niet van Jezus; hij richt haar als Jood tegen Joden in de lijn van de Joodse traditie.

Maar nu terug naar het verwijt van de huichelarij. Wij zien dat het allang voor Jezus deel uitmaakt van de Joodse traditie en wel juist in verband met Farizeeërs. Wij vinden onder hen de zogenaamde 'gekleurden' (dat is de eigenlijke zin van het begrip 'huichelaar'): zij hebben de kleur van Farizeeërs maar zijn het niet echt. Als je de lak eraf krabt, dan komt er een heel andere, vieze kleur te voorschijn, zij doen alleen maar alsof – en de stervende Joodse koning zegt tot zijn vrouw en opvolgster: wees voor hen niet bang, dat zijn helemaal geen echte Farizeeërs. Met de echte moet je vrede sluiten.

Wij houden vast: het verwijt van huichelarij hoort thuis in het arsenaal van de Joodse Farizeeërkritiek, het is geen uitvinding van Jezus. Het is alleen jammer dat de Jezus van Mattheüs het fijne onderscheid, dat Alexander Jannai tussen echte en alleen maar gekleurde Farizeeërs maakte, niet gekend heeft en daarom alle Farizeeërs en schriftgeleerden als 'huichelaars' betiteld heeft. Daar lijkt toch een intern farizeeëse kritiek in een antifarizeeëse polemiek om te slaan.

De wee-roepen

Maar nu de afzonderlijke wee-roepen. Jezus kritiseert: 1. Jullie versperren met het juk van de geboden voor de mensen het juk van het hemelrijk, dat wil zeggen jullie maken het ene juk los van het andere. Maar zonder de vrijheid van het hemelrijk geen binding aan de thora. Dat ziet Jezus niet veel anders: 'Zoekt eerst Zijn koninkrijk en Zijn *tsedaka* en dit alles, bijvoorbeeld de verplichtingen van de Sinaï, zal u bovendien geschonken worden' (naar Matt.6:33). Maar zoiets kunnen wij vandaag de dag niet alleen van Jezus horen maar bijvoorbeeld ook uit Qumran. Daar, diep in de woestijn, werd ook geweldig tegen de partij van de Farizeeërs gepolemiseerd, bijvoorbeeld met de aanklacht: die 'de dorstenden de drank van de kennis onthouden en hun tegen hun dorst (naar kennis) azijn te drinken geven' (Boek der hymnen 4:11). Ook Jezus heeft een aanklacht: Farizeeërs sluiten het koninkrijk der hemelen toe voor de mensen (Matt.23:13). In Qumran noemen ze dat 'drank van de kennis'. Maar het gaat over hetzelfde.

2. Jezus kritiseert het maken van proselieten. Daarmee staat hij aan de kant van de Farizeeërschool van Sjammai, terwijl diens rabbijnse tegenspeler Hillel het maken van proselieten met sympathie bezag.

3. Het dispuut over het afleggen van een eed. Er is een speciaal talmoedtractaat, Sjevoeot, dat handelt over het afleggen van eden. Met een uitvoerige rabbijnse discussie. Ons valt op dat Jezus hier überhaupt op deze discussie ingaat – anders dan in de Bergrede waar hij zegt 'in het geheel niet te zweren' (Matt.5:34). Maar hier gaat hij er diepgaand op in.

In b. Sjevoeot 38b discussiëren de leraren van Israël over de vraag wie men bezweert dat hij voor de waarheid van mijn verklaring voor het gerecht instaat. Wie roep ik aan als garant voor de waarheid van wat ik verklaar? De school van rabbi Jehoeda antwoordt in de naam van Rab: 'Men zweren bij de Heer, de God van de hemel'. Voor rabbi Rabina is

dat niet voldoende: je moet niet bij een zo algemene Godsnaam zweren (als 'God van de hemel') maar bij de bijzondere Israël-naam van God: JHWH, die voor de Joden bindender is dan de algemene naam van een 'hemelgod'. Daaronder kun je je van alles en nog wat voorstellen, terwijl de Godsnaam JHWH daarmee vergeleken eenduidig is: de God van *Israël*. En op die eenduidigheid, niet op meer- of veelduidigheid komt het juist bij het afleggen van een eed aan. Men moet zijn waarachtigheid bij het afleggen van een eed met iets verbinden, wat zo min mogelijk nog een nadere uitleg behoeft.

Daarom leert een andere school, die van Raba: zweer niet bij de naam van God maar zweer bij een attribuut van God, preciezer: bij iets wat met God van doen heeft, waarop je je hand kunt leggen: bijvoorbeeld een thorarol of de gebedsriemen. (Daar komt ons ritueel van eedaflegging vandaan: met de hand op de bijbel of de grondwet!) Hoe dan ook: je moet een (heilig) voorwerp in de hand houden, zoals dat ook ten tijde van Abraham het geval was.

Abraham liet voor zijn dood zijn oudste knecht zweren voor Izaäk geen Kanaänitische als vrouw te kiezen en beval hem ter bevestiging zijn hand op Abrahams lid te leggen. Dat is immers door de besnijdenis het teken van het verbond en tegelijk waarborgt het de toekomst in de beloofde komende generaties (Gen.24:2,9). Natuurlijk heeft onder patriarchale verhoudingen het mannelijk lid ook nog een heel andere betekenis, ook in andere culturen. Het Latijnse woord *testis* bijvoorbeeld betekent zowel 'zaadbal' als 'getuige', net als de Duitse woorden 'zeugen' (dat niet alleen 'getuigen' maar ook 'voortplanten' betekent) en 'Zeuge' een vergelijkbaar verband leggen als in het verhaal van Abraham. Abraham laat zijn knecht zweren bij het verbond van de besnijdenis en Gods belofte van nakomelingschap, dus bij dat, wat aan verbond en belofte geen theologie en uitleg maar een tastbaar, naakt feit is. Precies zoiets wil de tweede rabbijnenschool. De naam van God is oneindig interpreteerbaar, als inzet van een eed niet helder genoeg. Er is iets nodig wat tastbaarder en daardoor eenduidiger is.

Om een vergelijkbaar probleem gaat het nu in wat Jezus over het zweren zegt: moet je zweren 'bij de tempel' of bij het nog veel tastbaardere 'altaar' in de tempel – of niet toch liever bij 'de troon Gods' en daardoor bij God zelf (Matt.23:16-22)? Jezus kiest in deze *halachische* kwestie de kant van rabbi Jehoeda: zweer bij God, niet bij het een of andere attribuut van God. Wees zo waarachtig dat je, als je zweert, God zelf erbij haalt en op het spel zet. Een geheel en al Joodse aanwijzing – zij het dat er nog vele andere denkbaar zijn.

4. Het dispuut over de *tienden*. Het betreft hier een gebod van de thora van Mozes: 'Ook is alle tiende van het land, van het zaad des lands, van de vrucht van het geboomte, van de HERE; het is de HERE heilig' (Lev.27:30). Maar vervolgens moet dan bepaald worden hoe dit uitgevoerd moet worden. Met het oog daarop hebben de wijzen van Israël het *misjna*-traktaat Maasrot bedacht. Daarin staat weliswaar niets over munt, dille en komijn maar in de discussie hebben zij toch een rol gespeeld. Over de dille heeft rabbi Eleasar geleerd: 'Van de dille moeten het zaad en het blad en de steel worden vertiend.' Anderen daarentegen zeggen: alleen van de tuinkers en de kruisbloem (m.Maasrot 4:5).

Jezus vindt: er zijn belangrijkere dingen in de thora en hij noemt in plaats van munt, dille en komijn: het oordeel en de barmhartigheid en de trouw. Maar we moeten niet denken dat hij, als het over de wet gaat, de aandacht voor zulke 'kleinigheden' belachelijk maakt of ironiseert! Nee, het is juist onder rabbijnen gebruikelijk om een discussie over schijnbaar kleine zaken plotseling te onderbreken en te vragen: wat is dan nu de hoofdzaak bij dit alles – in het Hebreeuws: wat is de *k'lal gadool*, het grote doel daarbij?

Christenen kennen dat uit het verhaal van Jezus en de rijke jongeling. Wat voor goed moet ik doen voor het eeuwige leven? Jezus: onderhoud de *mitswot*, de geboden. De jongeling: welke dan? Jezus: bijvoorbeeld de tien woorden, de decaloog. De jongeling: dat heb ik al gedaan. Jezus: verkoop alles wat je hebt en geef de opbrengst aan de armen (Matt.19:16ev.). Afzonderlijke geboden worden steeds meer geconcentreerd, het vele wordt op één, juist op deze jongeling toegespitste noemer gebracht.

Om iets dergelijks gaat het ook in een discussie van Farizeeërs met Jezus in Mattheüs 22:34-40. De Farizeeërs vragen – goed rabbijns: wat is het grote gebod in de wet, dus: wat is in jouw ogen *k'lal gadool*? Jezus: God liefhebben en de naaste, aan deze twee geboden hangt de ganse wet en de profeten. Dat wil zeggen: dat is het zwaartepunt waar alles om draait. Voor Joden spreekt dat vanzelf. Iedere Jood spreekt het in het Sjema Jisraël dagelijks uit: 'Hoor Israël, de HERE is onze God; de HERE is één! Gij zult de HERE, uw God, liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw kracht' (Deut.6:4,5). En elke Jodin, elke Jood kent het gebod uit Leviticus 19:18: 'Gij zult uw naaste liefhebben, hij is als u.' De liefde tot God en de naaste zijn het grote doel in alle afzonderlijke geboden van de wet.

Maar er bestaan ook nog heel andere samenvattingen. In Mattheüs 23:23 zegt Jezus: het oordeel, de barmhartigheid en de trouw – dat is de

hoofdsom van alle geboden. Zegt alleen Jezus dat? Nee, Sjimeon ben Gamaliël leert: 'Op drie dingen berust de wereld: *al ha din*, op het oordeel, *be al ha emet*, op trouw, *be al ha sjalom*, en op vrede' (m.Avot 1:18). De profeet Micha had al lang tevoren gezegd, wat goed is (Mi.6:8): *misjpat, ahaba, chesed*: recht, goedheid en ootmoed. Allemaal groepen van drie. Jezus blijft in de lijn van de Joodse vorm en de Joodse inhoud. En dringt als een echte Farizeeër aan op een summa van de afzonderlijke geboden.

Het vijfde en zesde 'wee' behandel ik samen (Matt.23:25,26; 27,28). Het gaat om een kernpunt van de rabbijnse *halacha*: de *reinheidsgeboden*.

In de grote zesde reeks van de *misjna* en de talmoeed wordt in twaalf traktaten het vraagstuk van de cultische reinheid van voorwerpen voor het dagelijks gebruik bediscussieerd: Toharot. Meteen al in het eerste tractaat (Kelim, over de goederen) gaat het ook over de reinheid van bekers (zowel drinkbekers als bekers om mee te scheppen). Daar heet het: 'Elk voorwerp heeft een buiten- en een binnenkant, ook heeft het een plek om het beet te pakken' (m.Kelim 25:7). Zo moeten op het punt van de cultische reinheid buiten- en binnenkant van elkaar worden onderscheiden. Wanneer iets wat cultisch onrein is, in een beker geschonken wordt – is dan alleen de binnenkant of ook de buitenkant verontreinigd? En hoe ligt het, wanneer omgekeerd een onreine vloeistof van buiten aan de beker gekomen is maar niet van binnen? Of, derde vraag: hangt de cultische reinheid van vaatwerk alleen maar van de reine of onreine handen af, waarmee wij het aanraken, aan de buitenkant, de binnenkant of de plek om het beet te pakken, het hengsel (m.Kelim 25:7,8)?

Ons klinken zulke vragen vreemd in de oren! Maar wij moeten weten: zij hebben met moderne hygiëne niets te maken. Want verontreiniging ontstaat niet simpelweg door viezigheid maar door stoffen die tegen God ingaan: kruipdieren, mannelijk zaad, vrouwelijk menstratiebloed, het aanraken van ledematen met uitslag (vgl. m.Kelim 1:1). Deze stoffen zijn niet als zodanig onrein. Zij zijn rein, worden echter onrein door een gebruik 'dat tegen God ingaat'.

Het zaad van een man, het menstratiebloed van een vrouw zijn door God voor het voortbrengen van leven bestemd. Worden zij op een andere manier gebruikt, dan is dat tegen hun bestemming, dan verliezen zij dus hun heiligheid en reinheid en worden tot toonbeeld van verzuimd leven, van dood. En omdat de dood in al zijn verschijningsvormen de 'laatste vijand' van God is (1Kor.15:26), is alle doodsmaterie taboe. Zij verontreinigt de mens, maakt hem ongeschikt voor de dienst

aan God, die een dienst aan het leven is – ongeschikt totdat hij zich cultisch gereinigt heeft.

En niet alleen stoffen, die ten leven of ten dode zijn, staan ter discussie. Maar ook zulke stoffen, die ertoe kunnen leiden dat het gezonde, schone evenbeeld van God geschonden wordt, zoals uitslag en etter. Met God in het reine is alleen de gezonde mens. En om dat niet racistisch mis te verstaan: het gaat om de mens, die zich voor God reinigt ook met betrekking tot zijn gezondheid, tot wat menselijk gesproken schoon is. Het gaat om de mens die zich permanent verzet tegen het binnendringen van wat ten dode is.

Nu is het naar de werkelijkheidsopvatting van het rabbijnse Jodendom zo dat bij de mens ook zijn leefwereld hoort: zijn huis en de wanden en deuren daarin (*ohalot*), de inrichting van zijn woning, kussens, tafels, stoelen, keukengerei, ook de plee. Het moet allemaal voldoen aan de vereisten die de heiligheid en reinheid stellen. Want ook het huis is een plek, waar de dienst aan God – die het leven dient! – plaatsvindt. Naast en met de mens staan ook al zijn voorwerpen onder de belofte en de geboden van God. Hij wil in de mens en zijn huis, niet alleen aan de buitenkant, ook in het binnenste van het huis en de mens ruimte hebben, 'zijn tent opslaan', in elk geval op bezoek komen – de zijnen kunnen 'bezoeken'.

Exact op deze *halachische* kwesties gaat Jezus in zijn vijfde en zesde weewoord in. De buitenkant en de binnenkant van de beker en het inwendige en uitwendige van de mens vormen voor de rabbijnen een zinvolle eenheid, die ook als eenheid dient te worden bediscussieerd. Het wekt dus geen verbazing dat de ene rabbijnse school meer de nadruk legt op het belang van het uiterlijke, een andere meer op het belang van het innerlijke. En wij zouden niet met rabbijnen van doen hebben, wanneer het daarbij niet hard tegen hard gaat. Dat de *halachische* heiliging en reiniging van het huis en bijvoorbeeld van de 'goede plek', van de begraafplaats met zijn graven, niet veel zin heeft zonder dat ook de mens zelf zich heiligt en reinigt – dat zegt nu werkelijk niet alleen Jezus, dat is veeleer een wijdverbreid argument van de ene Farizeeërgroepering tegen de andere. Zo zei bijvoorbeeld Raba (gestorven in 352 in Machoaya aan de Tigris): 'Een schriftgeleerde, bij wie het innerlijk niet is als zijn uiterlijk, is geen schriftgeleerde' (b.Joma 72b). Rabbi Sjemoël ben Nachman (derde Amoreeërgeneratie, in Tiberias) drukte het in de naam van rabbi Jonathan zo uit: 'Wee de schriftgeleerden, die zich wel met de thora bezighouden, maar die de vreze Gods ontbreekt.' Daar hebben wij hetzelfde punt in dezelfde vorm, een weeroep. Ook rabbi

Jannai kent zo'n wee-roep: 'Wee degene, die geen woonruimte heeft maar wel een deur maakt' – dat wil zeggen: die met de buitenkant begint maar helemaal geen binnenkant heeft. Exact hetzelfde zegt Jezus in Mattheüs 23:25-28.

Wij christenen en Jezus de Farizeeër

Wij laten het hierbij en vatten samen.

1. Ik ben het volstrekt oneens met de opvatting van W.G. Kümmel dat de zeven wee-roepen van Jezus tegen de schriftgeleerden en Farizeeërs in Mattheüs 23 tot de scherpste teksten van het Nieuwe Testament tegen het Jodendom zouden behoren. Zoals ik het zo juist heb voorgedragen, neig ik er eerder toe dit stuk te rekenen tot de 'oude, oorspronkelijke stof' in de 'oorspronkelijke Joodse versie', die David Flusser in het Mattheüsevangelie ontdekte. Er zijn in dat evangelie veel ergere dingen te vinden.

2. Want de Jezus van de wee-roepen, maar ook al die van de kritiek op de Farizeeërs aan het begin van het 23^e hoofdstuk, is Jezus de Farizeeër. Zijn polemieek is niet de polemieek van christenen tegen Joden, het is niet eens een intern Joodse polemieek, het is een polemieek tussen Farizeeërs.

3. Maar ook het slot van het 23^e hoofdstuk: de aanklacht tegen de Farizeeërs en de Joden in het algemeen, dat zij kinderen van notoire profetenmoordenaars zouden zijn, is een aanklacht, die bij Joden zelf meer dan eens te beluisteren valt. Precies hetzelfde geldt van het woord van teleurstelling over Jeruzalem dat zich niet wil laten 'vergaderen'. Voordat het een woord in de mond van Jezus was, was het een woord in de mond van *chokma*, dat wil zeggen van de in het Jodendom als een persoon voorgestelde wijsheid. Zo citeert de evangelist Lukas het nog (Luk.13:34,35). In het vijfde boek Ezra horen wij: 'Ik zend jullie mijn dienaars, de profeten. / Jullie grijpen ze en brengen hen om het leven / en jullie rijt hun lichamen aan stukken. / Ik zal hun bloed opeisen. / Zo spreekt de HEER' (5.Ezra 1:32). En wij horen (5.Ezra 1:30): 'Ik heb jullie vergaderd zoals een hen haar kuikens onder haar vleugels. / Wat zal ik jullie nóg doen? / Ik wis jullie weg van voor mijn aangezicht.' Letterlijk dus: Jezus' woord in Joodse mond, Joodse mond in Jezus' woord.

4. Natuurlijk is dat een christelijke bewerking. Maar die heeft niet met een verscherpt antifarizeïsme te maken maar met de historische erva-

ringen die daarna zijn opgedaan. De profeten, die Israël afwijst en doodt, worden aangevuld met de christelijke getuigen, die 'gij zult kruisigen, geselen in uw synagogen en vervolgen van stad tot stad' (Matt.23:34b). Dat zijn niet Jezus en de Farizeeërs maar de christenen en Joden ten tijde van Mattheüs. En net zo is natuurlijk het woord van Jezus: 'Gij zult mij van nu aan niet meer zien' (Matt.23:39a) een latere toevoeging. Jezus onttrekt zich aan de wereld van de Farizeeërs en schriftgeleerden. Maar de zin is nog niet af: '... totdat gij zegt: *baroech habba be sjem adonai*', gezegend hij die komt in de naam van de HEER – de gebruikelijke welkomstgroet van de inwoners van Jeruzalem aan de pelgrims die in de stad komen (Matt.23:39b). Dat wil zeggen: Jezus ziet nog steeds een gemeenschappelijke toekomst voor zichzelf en Jeruzalem. Zo eindigt dus dit hoog oplopende hoofdstuk volstrekt hoopvol.

5. Wat het echter voor ons vandaag concreet te betekenen heeft te luisteren naar de Farizeese leer vanaf 'de stoel van Mozes' – dat is een ander, nieuw thema. En dat moet dan niet meer heten: Jezus en de Farizeeërs. Het moet heten: 'Wij christenen en Jezus, de Farizeeër'.